

ANILARDA MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE SAĞLIK KOŞULLARI ve VERİLEN SAĞLIK HİZMETLERİ

Dr. Mehmet ARSLAN*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı boyunca yaşanan ve Millî Mücadele döneminde de devam eden sağlık sıkıntıları; frengi, sıtma, verem gibi bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Millî Mücadele döneminde salgın hastalıklarının yanı sıra sağlık hizmetlerinde de yetersizlikler görülmüştür. Öyle ki hastanelerde malzeme eksiklikleri dolayısıyla yapılamayan tedaviler söz konusu olmuştur. Şehirlerde de ciddi anlamda altyapı eksikliği görülmüştür. Batı Cephesi'nde ise askerler arasında salgın hastalıklar yaygın olmasına rağmen alınan tedbirlerle salgın hastalıklar giderilmeye çalışılmış, askere verilen sağlık hizmetleri de eldeki imkanlara göre en üst düzeyde tutulmaya çalışılmıştır. Belirtmiş olduğumuz bu hususlar dönemin canlı tanıkları tarafından kaleme alınmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışmanın amacı dönemin canlı tanıklarının kaleme aldıkları anıları inceleyerek mütareke döneminden itibaren Millî Mücadele sürecinde hem Anadolu şehirlerindeki hem de Batı Cephesi'ndeki sağlık koşullarını ve verilen sağlık hizmetlerini anlatmak olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda başta anılar olmak üzere kaynak olarak kullanılan eserler 1919-1922 yıllarını kapsayacak şekilde incelenmiştir. Bu makalede kullanılmayan diğer anılara yer verilmemesinin nedeni ise sağlık koşulları ile ilgili bilgilerin aktarılmamış olmasıdır. Aynı zamanda makale içerisinde bazı şehir ve cephelerin anlatılmaması ya da kısmî olarak anlatılmasının nedeni sağlık koşullarını aktaran anılarda yer almamış olmasıdır. Makalenin ana çatısını anılar oluşturmuş olup arşiv ve diğer araştırma eserleri, anılardaki bilgilere göre incelenmiş ve makale içinde kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık Koşulları, Salgın Hastalıklar, Sağlık Hizmetleri, Millî Mücadele Dönemi, Anılar.

HEALTH CONDITIONS AND HEALTH SERVICES PROVIDED DURING THE NATIONAL STRUGGLE IN THE MEMORIES

ABSTRACT

Health problems taking place during WW 1 and going on throughout national struggle caused epidemic diseases such as pox, malaria and tuberculosis to become widespread. As well as epidemic diseases, deficiency in health services appeared during national struggle. Indeed, treatments were not able to be administered due to lack of materials in hospital. Considerable scarcity of infrastructure in cities were seen. Although infectious diseases were common among soldiers in Western front, they were tried to be overcome thanks to precautions taken, and health services provided for soldiers were held in the highest level with the facilities in hand. These cases we have mentioned were put down on paper by witnesses of the period and they have survived until today. The objective of this study is to describe the health services both in Anatolia and in Western Front lasting from truce period to the end of national struggle by analyzing the memories written by the witnesses of the time. Accordingly, the Works, most notably the memories, which were utilized were investigated in a way that would cover 1919-1922. The cause of not mentioning the memories which were not used is that they didn't relay information about health conditions. Also, the reason why some cities and fronts were not mentioned or partially mentioned is that they didn't take place in the memories citing health conditions. The main frame of this article has been composed of memories, and archives and research Works have been analyzed and used in accordance with the information in memories.

* mehmetrsln@windowslive.com, Orcid ID: 0000-0003-4936-2531

Keywords: Health Conditions, Epidemic Diseases, Health Service, National struggle, Memories.

Giriş

1919 ile 1922 yılları arasında Millî Mücadele’de yaşanan tüm gelişmeler arşiv eserleri, araştırma eserleri ve anılar üzerinden detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Ancak Millî Mücadele dönemi anılarını anlatan araştırma eserlerde sözü edilen yıllardaki sağlık koşullarının anlatılmadığı tespit edilmiş ve bu çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı anılarda Millî Mücadele dönemindeki sağlık koşullarını tespit etmek olmuştur. Çalışmanın ana yapısını anılar oluşturmuş, anılardan edinilen bilgileri teyit etmek adına da arşiv ve araştırma eserlerinden yararlanılmıştır. Yöntem olarak Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndaki son günlerden itibaren, sağlık koşulları ilgili bilgiler ele alınmıştır. Bununla birlikte Millî Mücadele’de Batı Cephesi’ndeki çatışmaların sonuna kadar, anılardaki sağlık koşulları ve verilen sağlık hizmetleri aktarılmıştır. Böyle yapılmasının nedeni ise anılarda aktarılan bilgilerin bu doğrultuda verilmiş olmasıdır. Ayrıca anılarda sağlık koşulları ile ilgili verilen bilgilerin kısıtlı olduğu da belirtilmelidir. Bundan dolayı çok geniş bir literatür taramasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu literatür taramasından elde edilen az sayıdaki bilgiler derlenip toplanarak çalışmamız ortaya çıkmıştır. Çalışmada anılar başta olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı arşiv belgeleri, TBMM Zabıt Cerideleri, Kızılay Arşivi, Genel Kurmay’ın İstiklal Harbi serilerinin bir kısmı, kitap, makale, bildiri ve tezlerden yararlanılmıştır.

Çalışma, iki alt başlık altında toplanmıştır. İki alt başlık altında toplanmasının nedeni ise yine anılarda tespit edilen bilgiler olmuştur. Yani bu iki alt başlığı anılardaki bilgiler oluşturmuştur. Bunun yanında anılarda Anadolu şehirlerindeki sağlık koşulları ve verilen sağlık hizmetleri alt başlığında, adı geçen şehirlerin seçilmesinde, belirli bir kriterlere göre seçim yapılmamıştır. Şöyle ki yüzlerce anı kitabı incelenmiş ve dönemin sağlık koşulları ile ilgili kısada olsa bilgi veren anılar kullanılmıştır. Böyle olunca da anı sahibinin hangi şehirde yaşadığına bağlı olarak o şehrin sağlık koşulları çalışmada yer bulmuştur. Çalışmanın amacı tüm Anadolu şehirlerindeki sağlık koşullarının aktarılması olmadığı için tek tek seçim yapılmamıştır. Bundan dolayı Trakya’nın sağlık koşulları verilmemiştir. İkinci alt başlık olarak verilen Batı Cephesi’ndeki sağlık koşulları ve verilen sağlık hizmetleri kısmında da yine Birinci Dünya Savaşı’nın sonundan alınmış ve Batı Cephesi’ndeki sağlık koşulları, anılar temel esaslı olarak anlatılmıştır.

1. Anılarda Anadolu Şehirlerindeki Sağlık Koşulları ve Verilen Sağlık Hizmetleri

Birinci Dünya Savaşı’nın bitmesiyle birlikte her türlü altyapı eksikliği ve sağlık koşullarının yetersiz olduğu yerleşim yerlerinde, halkın yarısından fazlası sıtımadan, her üç ya da dört aile bireylerinden bir tanesi tüberküloz, trahom, frengi, kolera, tifüs, tifo ve diğer salgın hastalıklardan dolayı hastalandığı, yaralandığı veya hayatını kaybettiği görülmüştür (Dervişoğlu 2007:21). Örnek vermek gerekirse Erzurum köylerinde görülen İspanyol gribi her gün her köyden 4-5 ölü çıkarmıştır (Özata 2009:154). İspanyol gribi sadece Erzurum’da görülmemiş, Karadeniz bölgesinde de ciddi ölümlere yol açmıştır (Kapancızâde 2008:91). Bununla birlikte Karadeniz şehirlerinden olan ve İnebolu-Ankara arasındaki ikmal noktasını oluşturan (Özlü 2009:82) Kastamonu’da şehirden

uzak Kaya Dibi Mahallesi'nde frengi hastalığına yakalanan kişilerin sayısının fazlaştığı tespit edilmiştir (Köprülü 2011:37). Kastamonu'ya bağlı olup şehrin dışında yer alan bazı köylerde de sokakların pislik içinde olduğu görülmüştür. Dahası bu yerleşim yerlerinde abdesthene bile bulundurulamamıştır (Köprülü 2011:73). Bu yetersizliklerle birlikte düşman saldırılarına da maruz kalan Karadeniz Ereğlisinde Fransızlar hastane bombalamaktan geri durmamıştır (Peker 2011:78). Samsun'da ise sıtma hastalığı halk arasında yaygın olarak görülmüştür. Öyle ki Samsun halkının %70'i sıtma hastalığına yakalanmıştır. Ordu'da da halkın %50'si sıtma hastalığına maruz kalmıştır (Tomalı 2018: 76).

Günümüzün başkenti Ankara'ya bakıldığında o dönemde bir yoksullar şehri olduğu görülmüştür. Şöyle ki Ulus Meydanı'na ulaşım toprak olan bir yolla sağlanabilmiştir. Bu altyapı eksikliğinin yanında şehirde geceleri sivrisinekten uyulamadığı görülmüştür. Bununla birlikte Ankara'da sıtmanın son derece yaygın olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca günümüzde gençlik parkı olarak adlandırılan bölgede yani Hipodrom ve Akköprü civarı, bir bataklık olmasına rağmen arazinin uygun yerlerine buğday, kavun, karpuz ekilebilmiştir. Ancak pislik ve bataklıktan dolayı sivrisineklerin istilasına uğrayan bu bölgeden gelip geçenler hasta olmaktan kurtulamamıştır (Tunalı 2005:120-121). Bu olumsuz şartların yanı sıra Ankara'da temizlenmek için kullanılan hamamlar da pislik içerisinde varlıklarını sürdürmüştür (Nur, 1992:559). Ankara'nın komşusu olan Eskişehir'de de durum farkısızdır ve bazı hastanelerde ameliyathane olmamakla beraber hastanelerde pamuk ve sargı bulundurulamamıştır. Kısacası; muayeneler için kullanılması gereken teçhizatlar temin edilememiştir (Nur 1992:91-92). Bu teçhizat yokluğunun yanında İngilizlerin işgal ettiği Eskişehir'de işgal zamanı yalnız bölgedeki silahlar değil sıhhiye depolarındaki malzemeler de İngilizler tarafından götürülmüştür. Durum öyle kötüdür ki şehirde bulunan manifatura tüccarlarından sargılık kaput bezi ve gaz bezi yerine salaşpur bezi toplanmıştır. Ayrıca mikropları yok etmek amacıyla ameliyathanelerde kullanılan otoklavı da çok az bulunabilmiştir. Hastane aydınlatması için kullanılan gaz yağında da sıkıntısı çekilmiştir (Erkul 2011: 82). Bu sıkıntıların olmasına rağmen Kızılay, Eskişehir'de bir hastane açmıştır. Açılan bu hastanede yaralılar tedavi edilmekle birlikte hastanede açılan göz, kulak, boğaz bölümleriyle de hastalar burada tedavi edilebilmiştir. Bununla birlikte Kızılay hastanelerde çayhâne oluşturulmuştur. Bu şekilde Kızılay hasta ve yaralıların faydalanması için binlerce kap çay ve çorba dağıtmıştır (Hacıfettahoğlu 2007:38).

Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'a bakıldığında, 1918 yılının aralık ayında İstanbul'daki İngiliz birlikleri, Haydarpaşa'da bulunan Tıp Fakültesini işgal ederek kışla yapmak istediği görülmüştür. Ancak Tıp Fakültesi Dekanı Akil Muhtar Özden'in işgal kuvvetleri ile yaptığı görüşme sonrasında binanın bir kısmının tıp fakültesi olarak çalışmaya devam etmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca:

“Haydarpaşa'yı işgal eden İngiliz birliklerinin komutanı askerlerinin rahat etmesi için yatılı okuyan Tıbbiyelilerin karyolalarını alınca öğrenciler yer yatağında yatmak zorunda kaldılar. Daha sonra İngilizler Askeri Tıbbiye öğrencilerinin üniformayla gezmesini yasakladılar. Bunun üzerine tıbbiyeliler bina içinde aylarca gecelik entarisiyle gezdiler. Derslere ve laboratuvarlara gecelikleriyle giriyor, düşman askerlerin tüm uyarılarına rağmen protestolarını

devam ettiriyorlardı. Sonunda yasak kaldırılarak askeri üniformalarını giymelerine izin verildi. Okullarının işgalinden iki ay sonra öğrenciler düşmana karşı direnişin simgesi olarak 1827 yılındaki kuruluş günü olan 14 Mart'ı Tıp Bayramı ilan ederek büyük bir miting düzenlediler” (Berker ve Yalçın 2012:106-107).

1919 yılına gelindiğinde diğer bir önemli kurum olan Gülhane Hastanesi, bünyesinde okuyan son sınıf öğrencilerinin sınav tarihlerini erkene alınarak Anadolu'ya geçişlerini sağlanmıştır. Bu şekilde Anadolu'ya 18 doktor 2 eczacı sevk edilmiştir (Altıparmak 2012:43). İstanbul'da işgallere karşı bunlar yapılırken genel olarak bakıldığında, 1918-1922 yılları arasındaki müterake döneminde, İstanbul'da hayat pahalılığı ve işsizlik artmış, sokakları savaşta kaybedilen ülkelerden gelen göçmenler doldurmuştur. Öyle ki bu göçmenler kalacak yer aralamalarının yanı sıra yiyecek de aramıştır. Örnek vermek gerekirse 1920 yılının sonunda 200.000 “Beyaz Rus” mültecinin İstanbul'a sığınması hayatı daha da zorlaştırmıştır (Berker ve Yalçın 2012:105). Durum o kadar ağırdır ki Tophane'de bulunan Kılıç Ali Paşa Cami duvarında bulunan göçmenler sağlık sebebiyle Ali Paşa Cami arsasındaki barakalara yerleştirilmiştir. Göçmenlerin dışında İstanbul halkının diğer kısmını oluşturan gençlerin büyük bir kısmı savaşta ölmüş veya yaralanmış olduğundan küçük çocuklar ve kadınlar evlerini geçindirmeye çalışmıştır. (BCA, Yer Bilgisi: 38-27-3). Bununla birlikte şehir çok pis, sefalet çok yaygın olmuştur. Açlıktan ve hastalıktan ölümler de fazlalaşmıştır (Topuzlu 1994:190). Öte yandan işgal kuvvetlerinin askerleri göz koydukları evlere baskınlar düzenlemiş genç kız ve kadınlara tecavüz etmiştir. Bunların yanı sıra kimi genç kızlar ve kadınlar açlık ve sefaletle katlanmamak için kötü yolları tercih etmiştir (Ertur 1994: 156). Tüm bu olumsuzluklara rağmen Üsküdar-Kadıköy Şirketi insanların ihtiyaçlarını karşılaması için her gün halka bedava su dağıtmıştır (BCA Fon Bilgisi: 65-22-9, Dosya No: 34Su.). Bunun dışında İstanbul'da zatürre olup hasta olan lise öğrencileri de iyileşme dönemine girdikleri zaman bir hafta ev istirahatinde bırakılmıştır (Velidedeoğlu 1971:131).

İstanbul gibi Marmara bölgesinde yer alan Bandırma Gönen'de Anzavur Çetesi'nin yaptıklarından halk bıkmıştır. Öyle ki hasta olanlar köylerini geride bırakıp doktorlara muayene olma yoluyla izin kağıdı almış ve böylelikle işgal altındaki bölgelerden uzak kalmaya çalışmıştır (İğdemir 1994:190). Marmara bölgesinin bir başka şehri olan Balıkesir'de ise verem çok yaygın olarak görülmüştür. Öyle ki bu hastalıkla baş etmek için harekete geçen doktor Hasan Basri Çantay, veremlileri ücretsiz muayene etmiş ve “Veremle Mücadele Derneği” ni kurmuştur. Hasan Basri Çantay'ın bu kişisel girişimi dışında ayrıca Balıkesir Kongrelerinde içki yasağı ile ilgili çalışmalar başlatılmıştır. I. TBMM'de ise Balıkesir milletvekillerinin önerliğinde içki yasağı kanunlaştırılmıştır (Ayhan 1990: 23-24). Veremin dışında Balıkesir'de fahişelik yapanların sayısı çok az iken zamanla koşulların getirdiği durum nedeniyle fahişelik artmıştır. Balıkesirde bu sayı o kadar artmıştır ki diğer şehirlerde kötü bir nama sahip olmuştur. Diğer yandan Balıkesir köylerinde artan hastalıklar insanların günlük yaşamlarını etkilemiştir (Kurtuluş Savaşı'nda 1993:74).

Ege'nin önemli şehirlerden olan İzmir'e bakıldığında durum burada da kötüleşmiş, verem, kolera, kuduz, tifo ve çiçek hastalığı yaygın olarak görülmeye başlandığı tespit edilmiştir (Tantay 2007:45). Aydın Söke'de de halkın %44 sıtma

hastalığına yakalanmıştır (Tomalı 2018: 76). Akdeniz bölgesinde yer alan Adana'da ise her evde en az bir şehit bulunmuş, harabeye dönmüş kasaba ve köylerde sağlıklı bir insana rastlanılamamıştır (Güralp 2002:17). Bununla birlikte 1921 yılında Adana'da lekeli humma diğer adıyla hummayi racia hastalığı sıklıkla görülmüştür (Koylu ve Altay 2009:79). Toros Tünellerinde çalışan işçilerin %50'si de sıtma hastalığına yakalanmıştır (Tomalı 2018: 76). Batı bölgeleriyle aynı kaderi paylaşan Ağrı Dağı eteklerinde de sefalet içinde bulunan köylerde sıtma yaygın olarak görülmüştür. Sıtma hastalığına karşı bölgede bulunan doktorlar öğrenmiş oldukları tedavi etme yöntemlerine göre pratik tedavi olarak hastalarına aspirin veya kinin vermiştir (Sorgun 1997:312-313).

Millî Mücadele döneminin önemli direniş noktalarından biri olan ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan Urfa'daki duruma baktığımızda Fransızlarla bölgedeki hastanelerle ilgili sorunların yaşandığı görülmüştür. Şöyle ki Türk birliklerinin Fransızlara yönelik saldırılarında, Fransızlar tarafından alıkonan Amerikan Hastanesi ve yetimler evi ve ayrıca Belçika Hastanesi Fransızları ateş altına almaya engel oluşturmuştur. Nitekim Kuva-yı Milliye Kumandanı Namık Bey'in hastaneye saygıları olduğunu ve bu nedenle kaç saat süre talep edilirse edilsin Fransızların hastaneleri boşaltması için bu sürenin verileceğini beyan ettiği telgrafıyla beraber (Ursavaş 1988:109) yapılan karşılıklı yazışmalarla hastanelerin boşaltılması konusunda anlaşılmıştır (Ursavaş 2000:88-89). Millî Mücadele'de ayrı bir öneme sahip Antep'te ise çatışmalar başlar başlamaz Şeyh Cami'ne sıra sıra yataklar yerleştirilerek hastane haline dönüştürülmüştür. Caminin avlusunda bulunan okulun bir kısmı da ameliyathane bir kısmı da eczane yapılmıştır. Dahası buraya gelen yaralılar ve yapılan işlemler için defterler tutularak faaliyetler kayıt altına alınmıştır. Şeyh Cami'nin okul kısmının ameliyathaneye dönüştürülmesine rağmen ameliyathanede yapılacak ameliyatlara için ise gerekli malzemeler temin edilememiştir. Öyle ki yaralıları ameliyat ederken kullanılacak eter ve kloroform bulundurulamamıştır. Böyle olunca da kloroform Fransızlardan istenmiştir. Ancak Fransızlar kloroform vermemiş bunun yerine sadece biraz tetanoz serumu göndermiştir. Bunun yanı sıra elde bulundurulması gereken ilaçlar komşu kazalardan hatta Halep'ten sağlanmaya çalışılmıştır. Durumun bu kadar kötü olmasından dolayı yapılacak ameliyatlarda yaralı kişinin kollarını bacaklarını keserken uyutmadan yani bayılmadan ameliyatlara gerçekleştirilmiştir. Tüm bunlarla birlikte yapılacak ameliyatlara için gerekli olan adi tülbent dahi bulunamamış bu ihtiyacın giderilmesi için beyaz sarığa sahip olan insanlardan sarıklarını çıkarıp vermeleri istenmiştir (Dai 1992: 154-155). Son olarak anılarda Antep için geçen konulardan biri de azınlıkların açtıkları eczaneler olmuştur. Şöyle ki düşmanla işbirliği yapan azınlıkların 1920 yılından sonra Antep'ten ayrılmasıyla birlikte şehirde Amerikan hastanelerinden yetişme serbest eczane kalmamıştır. Bundan dolayı bir süre eczanesinin kalan şehirde ilk Türk eczanesi belediye tarafından açılmıştır (Barlas 199:67-68).

1300 kişilik bir taburla İtalyanlar tarafından işgal edilen (Demir 2018: 42) Konya'da durum diğer şehirlerden biraz farklı ve bir o kadar da ilginç olduğu görülmüştür. Şöyle ki gündüzleri sürekli olarak Konya'da ölen hayvanların leşleri belediye tarafından Alaaddin Tepesi'ne atılmasına izin verilmiştir. Dahası bu leşleri atanlardan bölgeye verdikleri zararlardan dolayı ücret talep edilmiştir. Bu doğrultuda kedi 5 kuruş, köpek 10 kuruş, eşek ve at leşlerinden 15-20 kuruş arasında bir ücret

alınmıştır. Konya Belediyesi'nin uygulamış olduğu bu yöntemin gerekçesi, İtalyanları Alaaddin Tepesi'ndeki cephaneliğe ulaşmasına engellemek olmuştur. Öyle ki bu yöntem işe yaramış ve leşlerin kokusundan İtalyanlar cephaneliğe fazla yaklaşmamıştır. Yaklaşabilenler ise burunlarını tutarak geri dönmek zorunda kalmıştır (Karaca ve Koç 2000:32).

TBMM Hükümeti 2 Mayıs 1920 tarihinde, yaşanan tüm bu sıkıntılara çözüm oluşturmak ve İcra Vekilleri seçimi ile sağlık ve sosyal yardım işlerinin bir elden yürütülmesi için Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletini kurmuştur. Bu vekaletin ilk vekil de Adnan (Adivar) olmuştur (Kıranlar 2013:200). Böylelikle Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti ile TBMM hükümeti önemli bir örgütlenme yapısı oluşturmuştur. Öyle ki ilk kez bakanlık düzeyinde sağlıkta kurumsallaşma yolunun önü açılmıştır (Altay 2008:3). Bu kurumsallaşma yapısı içerisinde Sıhhiye Dairesi 4 kısımdan oluşan bir müdüriyet haline getirilmiştir. Oluşturulan bu kısımlardan ilki ordu içerisindeki doktor sayısını, ikincisi depolardaki ilaç ve malzeme sayılarını üçüncü kısım birinci kısım tarafından idare edilmiş dördüncüsü ise istatistik ve istihbarat bilgilerinin oluşturulması için görevlendirilmiştir (Kopar 2017:2012). Şunu da belirtmekte fayda vardır. Sıhhiye ve Muvaveneti Vekaleti'nin kurulmasına dair mecliste yapılan konuşmalardan birinde söz alan Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal Bey'in aşağıdaki sözleri bu vekaletin nasıl algılandığını göstermesi bakımından önemlidir (TBMM Zabıt Ceridesi 1338: 163).

“Efendim, zannedirim izahat verilecek nokta muaveneti içtimaiye meselesidir. Sıhhiye Nezareti diye bir Nezaret vardır. Bu Nezaret şimdiye kadar başka bir Nezarete merbut olarak idare olunuyordu. Malumualiniz evvelce Hariciye Nezareti'ne merbut idi, sonra Dâhiliye Nezareti'ne raptedildi. Eğer bu Nezaretler Devlet işini göreceklere yani umumi hizmetleri göreceklere, zannediyorum ki, her Türkün söyleyeceği şey, memleketimizde görülecek ilk iş sıhhiye işidir. Çünkü sıhhat olmazsa, çünkü Türklük bulunmazsa, o Türklük üzerine bina edeceğimiz hiçbir iş kalmaz. Ne dâhili iş ve ne de harbiye işi kalır. Türkleri muhafaza etmek için evvela sıhhati muhafaza etmeli (alkış). Saniyen onların refahını temin etmelidir değil mi efendim? Onun için öyle zannediyorum, bundan sonra böyle bir tesisat olacaksa o tesisatın başında Sıhhiye işleri bulunmalı. Eğer biz memleketimizde sâri olan ve doktorlarca malum bulunan, Türklüğü bitiren hastalıkları bir an evvel kaldırmazsak, eğer Türk ailesinin, Türk ferdinin refahını temin edecek esbabı istikmal etmezsek hepsi boştur. Onun için Sıhhiye nezareti başta zikredilmiştir.”

TBMM Hükümeti Sıhhiye Vekaletini kurduktan sonra sağlıkla ilgili çıkardığı ilk kanun da frengi hastalığına yönelik olmuştur. Kanun 26 Aralık 1920 yılının 122. Kurul toplantısında başkan vekilliğini Hasan Fehmi Beyefendi'nin yaptığı, Refik Bey ve Ragıp Bey Katipliğindeki birinci celsede konuşulmuştur. Yapılan konuşmalar neticesinde Bolu milletvekili Dr. Fuad Bey'in “Frenginin Men ve Tahdidi Sirayeti Hakkında Kanun” tasarısının müzakere edilmesine karar verilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi 1336: 33). Yapılan müzakerelerin ardından çıkarılan bu kanunun esas evlenecek çiftlerin frengili olup olmadıklarına dair bir doktor raporu almalarına dayandırılmıştır. Kanun ile Millî Mücadele yıllarında toplam nüfusun %10'u frengili olan Anadolu'da bu hastalıktan dolayı oluşan ölüm oranları düşürülmeye çalışılmıştır (Temel 2009:86). Ancak bu amaca rağmen kanun çıkarılırken mecliste birtakım tartışmalar yaşanmıştır. Şöyle ki

mecliste yapılan görüşmelerde hoca efendilerden bazıları bir bakirenin doktor tarafından muayene edilmesinin doğru olmadığını ve islam kurallarına aykırı olduğunu bu nedenle de kanunun reddini talep etmiştir (Arıkoğlu, 1961:182-183). Hocaların itirazlarına rağmen 5 Şubat 1921 tarihinde kanun kabul edilmiştir. Tabii meclis sadece frenginden dolayı ölüm oranlarını düşürmeye çalışmamış çiçek hastalığı görülen bölgelerde de iş için devlet dairelerine başvuruların çiçek aşısı olmaları için hastanelere sevk edilmesini kararlaştırmıştır (BCA Yer Bilgisi:4-52-3). Bununla birlikte Zonguldak'ta çalışan işçilere yönelik Kilimli'de kurulacak hastane için de meclis kendi bütçesinden para ayırmıştır (BCA Yer Bilgisi: 178-226-1 Dosya Numarası: 199).

Bahsedilmiş olunan TBMM'de sağlık alanında çıkarılan bu kanunların arka planında doktorlar yer almıştır. Bu doktorlar arasında Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dr. Eşref Akman, Dr. Asım Sirel, Dr. Mustafa Elvan Cantekin, Dr. Suat Soyer, Dr. Zeynel Abidin Atak, Dr. Ali Haydar Bey, Dr. Refik İbrahim Saydam, Dr. Fuat Umay, Dr. Mazhar Germen ve Dr. Takiyettin Onuralp bulunmuştur (Aydın 1998: 908-922). Dr. Ali Naci Duyduk gibi doktorlarda kendi bölgelerinde halkın işgallere karşı tepki gösterilmesinde organizasyon görevlerini icra etmiştir (Yılmaz 2019:10).

Netice itibariyle diyebiliriz ki anılarda da aktarıldığı gibi yıllarca süren savaşlar ve felaketlerle kronikleşen fakirlik, dilencilik, işsizlik, salgın hastalıklar, fuhuşun toplumda oluşturduğu ağır tahribatlar ve şehirlerin altyapı eksikliği Anadolu şehirlerinde şiddetli olarak hissedilmiştir (Kıranlar 2013:197). Bu ağır tahribatların şiddetli olarak hissedilmesi Millî Mücadele döneminde de sürmeye devam etmiştir. Bununla birlikte düşman ile mücadele edilen Batı Cephesi'nde de salgın hastalıklarla birlikte yararların tedavi ve nakil işlemleriyle de uğraşmıştır. Bu konulara istinaden ikinci alt başlıkta anılar temel esaslı olarak Batı Cephesi'ndeki sağlık koşulları ve sağlık hizmetleri anlatılmıştır.

2-Anılarda Batı Cephesi'ndeki Sağlık Koşulları ve Verilen Sağlık Hizmetleri

Salgın hastalıklar sadece şehirlerde görülmemiş Birinci Dünya Savaşı'nda cephelerde de görülmüştür. Öyle ki Kafkas Cephesi gibi cephelerde tifüs salgınından bir sürü ölüm gerçekleşmiş hekimlik bilgisi zayıf olan doktorlar da bu ölümlerin artmasına neden olmuştur (Sabis 1993:390). Bunun haricinde on binlerce insan çeşitli bulaşıcı hastalıklardan dolayı yaşamını yitirmiştir (Dursunoğlu 1998:24). Savaş sonrasında ise savaşa katılan her 100 erkekten, ancak 15'i köylerine dönebilmiştir. Bunların içerisinde bazıları sakat veya hasta olarak dönüş yapabilmıştır. Geri kalanlarsa ya şehit olmuş ya da esir düşmüştür (Özdemir 2012:49).

Bahsetmiş olduğumuz bu bilgilere ilave bilgiler vericek olursak, Yıldırım Grubu altında bulunan IV., VII. ve VIII. ordular Filistin'de mağlup olmuş ve bu ordular içerisinde bulunan alay ve bölükler İngilizlere teslim olmuştur. Bu alay ve bölüklerden bir kısmı ise teslim olmayı kabul etmeyerek Halep'e doğru geri çekilmeye başlamıştır. Bu geri çekiliş esnasında askerler arasında maleria (sıtma), dizanteri gibi hastalıklar görülmeye başlamıştır. Öte yandan İngilizlerin Halep'e yaklaşması üzerine hastalıkları nedeniyle hastanede yatan askerler de trenlere bindirilerek Konya'ya götürülmüştür (Güralp 2002:14-15). Bunun yanı sıra yaralı ve hava değişimi verilen askerler için ise doğru düzgün kıyafet bulundurulamamış ve yollarda askerlerin işçileri eksik bırakılmıştır. Kısacası askerler yollarda sefil ve perişan olmuştur (Çetinkaya 2012:465).

Askerler gibi yollara düşen göçmeler de aynı şekilde aç ve ilaçsız kalmıştır (Arif 1987:68).

Birinci Dünya Savaşı sonrası genel görünümüne bakıldığında ülke genelinde dört kolordunun bulundurulduğu görülmüştür. Bu kolordular Afyonkarahisar'daki XII. Kolordu, Ankara'daki XX. Kolordu, Diyarbakır'daki XIII. Kolordu ve Erzurum'daki XV. Kolordu'dur. Bu kolordular içerisinde hastaneler ve reviler oluşturulmuştur. Bu şekilde hastaneler oluşturulmasına rağmen sağlık hizmetleri yetersiz kalmıştır (Sarıkoymacı ve Tomalı 2019:2). Hatta diyebiliriz ki askeri hastane sayılarının azlığından dolayı ihtiyaçlar tam olarak karşılanamamıştır (Özbay 1976:386). Dahası XV. Kolordusu dışında tüm birliklerin sağlık kuruluşları terhis edilmiş, hurda halinde bulunan sağlık malzemeleri birliklerin depolarından toplatılmış, yurt içi menzil komutanlıklarının ve Kızılay hastanelerindeki malzemeler dağıtılmış son olarak muvazzaf hekimlerden bir kısmı emekliye ayrılmış bir kısmı da istifa etmiş olduğundan sabit hastaneler küçük kadrolarla yönetilmeye çalışılmıştır (Dervişoğlu 2007:21). Bununla birlikte az sayıda olsa insan ve hayvan hastaneleri yapılması için uğraşmıştır. Ancak ne insanların ne de hayvanların muayeneleri tam olarak yapılabilmektedir (Çetinkaya 2012:465).

Millî Mücadele dönemi öncesi bu şekilde anılarda anlatılmakla birlikte anılarda Millî Mücadele döneminde, havaların çok soğuk olduğu zamanlarda askerin sıtmaya yakalandığı anlatılmış, sıtmayı önlemek için doktorlar tarafından askere kinin verildiği ifade edilmiştir (Özata, 2009:156). Dahası anılarda kış döneminde soğuk algınlığı olan askerlere doktorların bazen rahatsızlıkla alakası olmayan ve ishal olunması halinde kullanılan bizmut verildiği de aktarılmıştır (Sorguç 2010:61). Kış dönemi haricinde genel olarak bakacak olursak anılarda Millî Mücadele sürecinde askerlerin çoğunun sıtma olduğu anlaşılmıştır (Yalçın ve Saygın 2020:26). Bu oran %40 civarında olmuştur. Millî Mücadele'nin önemli komutanlarından Fevzi Çakmak Paşa'nın aşağıdaki sözleri de durumun vahametini ortaya koymuştur (Türk İstiklal Harbi VII. Cilt :530):

“Orduda bulaşıcı hastalıklar özellikle lekeli humma, çiçek, hummayı racia ve nezle müstevliye (grip) gittikçe artmakta ve bu yüzden ölümler ola gelmektedir. Bu halin devamının ordunun genel kuvvesini şiddetle sarsacağı açıktır. Günden güne azalmakta olan genel nüfusumuzun bir de bulaşıcı hastalıklar nedeniyle azalması, yurt ve ulusun felaketine sebep olacaktır. Genel kuvvenin korunması için yapılacak mücadelenin, düşmanlarımıza karşı giriştiğimiz mücadeleden daha şiddetli olması, memleketin geleceği ve kurtuluşu bakımından önemle dikkate alınması gereklidir. Bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesi ve tamamen söndürülmesi için tabip subayların önerecekleri sağlık tedbirleri ilgili bütün komutanlar tarafından kabul ve tamamen uygulanacaktır. Erlerin iskân, iaşe ve sağlık durumları, amirler tarafından sık sık kontrol edilecektir. Emirlerin yapılmasında ihmali görünenler şiddetle cezalandırılacaklardır. Ordunun bulaşıcı hastalıklardan kurtarılmasını önemle rica ederim.”

Anılarda Batı Cephesi'ndeki salgın hastalıkları ile verilen sağlık hizmetlerinin anlatılmasının yanı sıra bir de Yunanlıların Türk esirlerine uyguladıkları kötü muamelelerden de bahsedilmiştir. Şöyle ki Yunanlılara esir düşen askerlerden yaralı

olanların soğuk ve ölümlerin olduğu yerde barındırıldığı anlatılmıştır. Dahası hastanelerin kışlalara çok uzak yerlerde inşa edildiği dile getirilmiştir (Sebik 2008: 78). Bu şekilde kötü şartlarda yaşatılan Türk esirlerinin tutulduğu yerler Lutiye, Milos Adası, Girit-Kandiye, Pilo, Korfu, Larisa, Yusa, Gudi, Selanik, Gulos, Preveze, Patras, Dedeagaç, Girint-Hanya, İskece-Postro, Palamidi, Sakız, Sisam, Midilli ve Lefke olmuştur (Kaya 2008:471). Ayrıca esir alındıktan sonra Atina'ya gönderilen Türk esirler de ağır yol işlerinde çalıştırılmıştır. Buralarda sağlık durumu iyi olmadığı tespit edilenler ise herhangi bir yerde görevlendirilmemiştir (Kalkavanoğlu 1957:86). Yunanlılar ülkelerinde böyle yapmakta iken Anadolu'da hastaneye çevirdikleri yerlerde kendi yaralıları için gayet iyi bir ortam oluşturmuştur (Karaca ve Koç, 2000:70). Böyle olmakla birlikte İzmir'i işgal ettiklerinde Türklere yönelik yaptıkları katliamlarla hastaneleri ölümlerle dolup taşımışlardır (İlkkurşun 2013:22). Öte yandan Yunanlıların katliamı neticesinde yaralananlara Amerikan konsolosluk memurları ayrı bir ilgi göstermiş ve yaralıların tedavi edilmesini sağlamıştır (İlkkurşun 2013:36). İzmir'de bulunan Yunan Kızılhaç'ı da işgal için Rum gençlerini askerlik şubesi gibi çalışarak kayıt altına almıştır. (Çetinkaya 2012:23). Bu bilgilerin dışında Yunanlıların işgaline direnen ve kendi bölgelerindeki Yunanlılara baskın yapacak Kuva-yı Milliyeciler ise sessizliği sağlamak için atlarına keçe bağlamalarının yanında öksürülmemesi için öksürük hapları içmişlerdir (Özdemir 2012:318).

Türk tarafınının sağlık hizmetleri uygulamasına tekrar dönecek olursak, 26 Temmuz 1919 tarihinde düzenlenen II. Balıkesir Kongresinde alınan 23 kararın içerisinde cephelerdeki askerlerin iaşesi, giydirilmesi ve hastaların tedavi edilmesi için cephelerde bu işlerle uğracaşak menzil müfettişliklerinin bulundurulmasına karar verilmiştir (Özalp 1998:43-45). Bu doğrultuda Batı Cephesi Komutanlığı şehitleri Polatlı İstasyonu'nun karşısındaki şehitliğe, yaralıları Kargalı, Malköy İstasyonları'ndaki cephe bölükleri ve seyyar hastanelere gönderdiği görülmüştür (Süerdem 2004:105). Bunların yanı sıra Batı Cephesi 1921 yılının aralık ayında Birinci Ordu Karargahı'ndan bazı ilaçları azlığı veya yokluğu nedeniyle ihtiyaçlarının karşılanmasını talep etmiştir (Sabis 1993: 389). Bu talebin karşılanması istenilmesiyle birlikte kolordu veya grup ve tümenlerde birer sıhhiye bölümü Batı Cephesi'nin emrinde on seyyar hastane ile üç hasta ve yaralı taşıma kolu bulundurulmuştur (Türk İstiklal Harbi 1972:51). Dahası sıhhiye istasyonları da oluşturulmuştur (Özlü 2019:161). Ayrıca yaralıları Nazilli ve Denizli'ye sevk edilmiştir (Türk İstiklal Harbi 1965:135). Ancak Nazilli ve Denizli'deki hastaneler yaralı ve hasta yoğunluğundan dolayı yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu durumda Kızılay'dan yardım istenilmiş ve Nazilli'de seyyar hastaneler kurulmuştur. Ancak Nazilli Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Nazilli'nin Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine Isparta'ya 200 yataklı bir hastane yapılmıştır (Babacan 2011:58). Öte yandan taburlarda da askerlerin sağlık kontrollerinin yapıldığı revirler bulundurulmuş ve bu revirlerde halktan gelenler de muayene edilmiştir (Özata 2009:150). Bu muayenelerin temel dayanağı 2 Ocak 1921 yılında TBMM tarafından çıkarılan "Askeri Hastanelere Alınacak Halk ve Yoksullar Hakkında Tüzük" ile oluşturulmuştur. Şöyle ki bu kanuna istinaden halk ve yoksul hastalar, kadrosunun boş yatak oldukça %5 kadarını askeri hastaneler tarafından bedelsiz kabul ve tedavi edilmesi kararlaştırılmıştır (Erdöl 2009:511). Dahası hastane olmayan şehirlerde de poliklinikler yaptırılmıştır (Altay 2008:103).

Bahsetmiş olduğumuz uygulamaların dışında askeri kışlalara baktığımızda subayların sıhhiyede görev yapmaları için er seçiminde bulunduğu görülmüştür. Seçilen bu erlere 12 defter teslim edilmiştir. Seçilen bu erlerin her sabah askerlerin arasında dolaşp hasta olanları kayıt altına alması istenmiştir. Hasta olanların kayıt altına alınmasının yanı sıra hastalığını atlatıp taburcu olanlarda görevli erler tarafından talime yazılmıştır (Karaca ve Koç 2000:12). Bu sıkı denetim ile birlikte İsmet İnönü gibi üst rütbeli askerler de hastaneleri teftiş etmiştir (İnönü 2001:25).

Batı Cephesi'nde verilen sağlık hizmetleri sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Şöyle ki Büyük Taarruz öncesi Sakarya'da ordunun yığınak yapmasıyla birlikte askerlerin temizlikleri birliklerinde yapılmış diğer yandan her kolorduda 2 harp hastanesi, 3 hasta nakliye ve 10 seyyar hastane şeklinde bir oluşuma gidilmiştir (Ataç 2010:11). Sakarya Muharebesi'ne gelindiğinde ise ameliyatlar Vilayet Konağı'nda icra edilmiş, Hacı Bayram Mahallesi'nde muhtelif binalarda da yaralıların vizite ve pansumanları yapılmıştır (Erkul 2011:124). Bununla birlikte Sakarya Muharebesi'nin devam ettiği sırada binlerce yaralı asker yaylılar, at arabalarıyla Ankara'ya getirilmiştir. Ancak Ankara'da sadece Cebeci semtinde bir askeri hastane olmuş olup, ahşap bir baraka görünümünde olan bu hastanede 100 yatak bulundurulabilmiştir. Bu görünümünden dolayı muharebenin devamı süresince Ankara'daki bütün mektepler, büyük evler ve konaklar hastane haline getirilmiş ve yaralılarla doldurulmuş olmasına rağmen yine de hastane ihtiyacı giderilememiştir. Ayrıca doktor, hasta bakıcı ve ilaç ihtiyacı çok fazla olmuştur (Tunalı 2005: 120). Cepheden tahliye işleminde ise:

“yaralananların ilk tedavisi, yanındaki harp paketinden faydalanılarak yapıliyordu. Bütün erlere birer harp paketi verildiği gibi; ayrıca yedek olarak her alayda 400-600 ve sıhhiye bölüklerine gerektiğinde bölüklere verilmek üzere 1000-1500 adet harp paketi verilmişti. Normal olarak, yaralı yuvalarından teskerelerle yapıldıktan sonar, sargı yerine yakın bir yerde açılan araba durak yerine teskere ile getiriliyor, buradan arabalarla tümen büyük sargı yerine taşınıyordu. Tümen sargı yerinde sınıflandırılan yaralılarından daha geriye gönderilecek olanlar ise, grup seyyar hastaneleri emrindeki arabalarla seyyar hastanelere taşınmakta ve bir kısmı da menzil hastanelerine tahliye edilmekte idi. Bu tahliye için, özellikle cepheden boş dönen cephe ve erzak arabalarından faydalanılmaktaydı. Başlangıçta, demiryolu istasyonlarına yakın olan birlikler, yaralılarını imkaân buldukça özel hasta trenleriyle veya boş olarak gidecek olan trenlere yüklemek suretiyle tahliye ediyorlardı” (Türk İstiklal Harbi 1974:571-572).

Sakarya Muharebesi kapsamında vermiş olduğumuz bu bilgilerin dışında bir de Büyük Taarruz öncesi askerin mücadele edeceği cepheye sağlıklı ulaşması gerekmiştir. Bunun için Akşehir istikametinden Sandıklı'ya ulaşan birlikler burada bulunan sıcak ve şifalı sular olan ılıcalarda konaklatılmıştır. Burada konaklayan askerler yıkanp temizlenmiş ve dinlendirilmiştir. Temizlik ve dinlenmenin ardından birliklerin ufak tefek eksikleri tamamlanmış, Sandıklı'da ise zayıf atlar bir tarafa, kuvvetliler bir tarafa, zayıf erler bir tarafa, kuvvetliler bir tarafa olmak üzere bir seçim yapılmıştır. Böylelikle, Büyük Taarruz'a katılacak ve katılmayacak olanlar tespit edilmiştir (Karaca ve Koç 2000:19). Askeri birliklerin sevkiyatı esnasında da sıhhiye ekipleri kağnı arabalarıyla bir kol oluşturmuştur (Özata 2009:175). Bu şekilde ağır yaralıları taşıyan kağnıların başında köylü kadınları bulundurulmuştur (Çapa, 1994:160). Bu sıhhiye ekiplerinin başında yer alan doktorlar ise sevkiyatlar esnasında

yoldan geçenlerden yaşanan süreçler hakkında bilgiler alabilmişlerdir (Köprülü 2011:56). Bunun yanı sıra Kızılay'la birlikte o dönemde düşmandan elde edilen askeri malzemelerin Türk tarafına geçirilmesinde doktorlar önemli bir rol üstlenmişlerdir (Aksoley 2009:157).

Hakkında son olarak değineceğimiz, 30 şehir merkezinin 60 şubesinde çalışmalarında bulunan, (Sezer 2020: 465) Kızılay teşkilâtı o zamanlar İstanbul'la Ankara arasında bir nevi siyasi temsilcilik vazifesi görmüştür. Öyle ki Millî Mücadele haberlerinin en doğrusunu Kızılay merkezi vermiştir (Karaosmanoğlu 1958:103). Böyle olmakla birlikte Kızılay sadece İstanbul ile Ankara arasındaki iletişimi sağlamamış bunun yanında Yunanistan'da esir bulunan Türk askerlerinin mektup işlemlerini gerçekleştirerek, askerlerin yakınları ile iletişimini de sağlamıştır (Çapa 2010:126). Bu vazifelerin dışında Kızılay kendi bünyesinde mülteci ve muhacir işleriyle ilgilenmek için "Muhacirin Müdüriyeti"'ni kurmuştur (Özkaymak 2019:25). Bununla birlikte Kızılay bünyesinde imdat heyetleri oluşturulmuş ve buraya atanan bir yöneticiye bağlı olarak çalışan doktor, hasta bakıcı gibi görevliler kendi bölgelerindeki hasta ve yaralılarından sorumlu tutulmuştur (Akgün ve Uluğtekin, 2002:252). Öte yandan Kızılay'ın Ankara temsilciliği kendine bağlı diğer temsilcilerinin yardımlarını da alarak Batı Cephesi'ne ciddi oranlarda sağlık malzemeleri, eşya ve gıda yardımlarda bulunmuştur. Ayrıca II. İnönü Muharebesi'nden sonra savaşılan cephelerin yakınlarına yaralıların tedavisi için hastaneler, nekahethaneler ve dispanserler açmıştır (Özdemir 2012:85).

Sonuç

Anılar doğrultusunda baktığımızda yıllarca süren savaşlar toplumda ağır tahribatlara neden olmuş yoksulluk ve salgın hastalıklar olabildiğince yaygın hale gelmiştir. Öyle ki Millî Mücadele döneminde de şehirler farklı olsa da sorunların aynı olduğu görülmüştür. Yoksulluk, açlık, salgın hastalıklar ve kötü altyapılar Anadolu'nun her yerini kuşatmıştır. Böyle bir ortam içerisinde bulunan hastanelerde ciddi manada malzeme eksikliği görülmüştür. Ameliyathanelerde de istenilen malzemelerin olmaması yaralıların uyuşturulmadan tedavi edilmesine neden olmuştur. Yine anılara baktığımızda Batı Cephesi'ndeki durumun biraz daha farklı olduğu görülmüştür. Şöyle ki askerin temizliğine önem verilmiştir. Askerin temizliğine önem verilmiş olsa da soğuk algınlığı gibi çeşitli hastalıklara karşı uygun ilaç verilmeme gibi sıkıntılar da yaşanmıştır. Cephede yaralanan askerler için de belirli noktalar oluşturulmuş, yaralılar belirlenen bu noktalarda toplanılarak ilk tedavileri yapılmaya başlanmıştır. İlk tedavilerinin yapılmasının ardından askerler at arabalarıyla oluşturulan seyyar hastanelere taşınmış bunların dışında cepheden dönen boş cephe ve erzak araçlarından da yaralı asker taşınması için faydalanılmıştır. Bu bilgiler bizlere düşmanla olduğu kadar yokluklarla da mücadele edildiğini göstermiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen yine de çözüm yolları aramaktan vazgeçilmemiştir. Öyle ki TBMM Hükümeti Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletini kurmuş, "Askeri Hastanelere Alınacak Halk ve Yoksullar Hakkında Tüzük" ile halk ve yoksul hastalar kadrosunun, boş yatak oldukça %5 kadarını askeri hastaneler tarafından bedelsiz kabul ve tedavi edilmesini kararlaştırmış ve frengi gibi salgın hastalıkların yaygınlığının önlemesi için de kanunlar çıkarılmıştır. Oluşturulan düzenli ordu içerisinde ise sıkı takipler yapılarak askerin sağlıklı olmasına gayret edilmiştir. Öte yandan anılarda en dikkat çekici husus Kızılay'ın birlikler arasında irtibatı sağlamış olmasıdır. Kızılay gibi doktorlar da birlikler arasındaki yolculuklarında,

geçtikleri bölgelerde askerden bilgi temin etmişlerdir. Bu da cephedeki birlikler arasında ayrı bir iletişim kanalını oluşturmuştur.

Sonuç olarak; yapılan geniş literatür taramasının ardından diyebiliriz ki: Millî Mücadele dönemi anıları yapılan mücadeleleri detaylı olarak anlatması bakımından bizlere önemli bir kaynak oluşturmuştur. Ancak çalışma sırasında görüldüğü kadarıyla sağlık sıkıntıları anılarda az yer bulabilmiştir. Bununla birlikte anılarda yer alan sağlıklı ilgili bilgiler birinci ve ikinci kaynak eserlerde yer alan bilgilerle örtüşmüş ve bizlere yeni ek bilgiler sunmuştur. Bunların yanı sıra belirtmemiz gerekir ki makalede kullanılan arşiv belgeleri başka kaynaklarda geçmediği tespit edilmiştir. Çalışmada kullanılan arşiv belgeleri Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, TBMM Zabıt Cerideleri, Kızılay Arşivi ve belge orijinallerine ulaşılarak temin edilmiş ve ilk defa bu çalışmada kullanılmıştır. Arşiv kaynakları olmak üzere diğer kullanılan kaynaklar, çalışma içerisinde anılardan edinilen bilgilere göre kullanılmıştır. İlk kez kısıtlı bilgiler derlenip toparlanarak yazılan böyle bir çalışma ile Millî Mücadele dönemi literatürüne katkı sağlanmıştır. Bu da makalenin özgünlüğünü ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

Resmi Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA)

BCA Yer Bilgisi: 65-22-9, Dosya No: 34Su.

BCA Yer Bilgisi: 178-226-1 Dosya Numarası: 199.

BCA, Yer Bilgisi: 38-27-3, Kurum: 272-0-0-12/Muhacirin

BCA Yer Bilgisi:4-52-3, Kurum:30-18-1-1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928)

BCA Yer Bilgisi: 1-15-16, Dosya Numarası:55-1

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Zabıt Ceridesi Devre I, Cit 7 1336:33)

Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt I 1338:163

Türk Kızılayı Arşivi

Türk Kızılay Arşivi Kutu No:1906 Belge No:1

Anılar

ARIKOĞLU, Damar, (1961), *Hâtıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası

ARİF, Mehmet, (1987), *Anadolu İnkılabı*, (Haz. Bülent Demirbaş), İstanbul: Arba Tarih Anı Dizisi

AYHAN, Aydın, (1990), *Balıkesir'in Yetiştirdiği Ünlüler, Hasan Basri Çantay (1887-1964)*, Balıkesir: Balıkesir Valiliği, İl Kültür Müdürlüğü.

AKSOLEY, İhsan, (2009), **Teşkilat-ı Mahsusa'dan Kuva-yı Milliye'ye**, İstanbul: Timaş Yayınları.

BERKER, Nadire ve YALÇIN Selim (2012), **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Tıbbiye'nin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü, Osman Cevdet Çubukçu'nun Yaşamı**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ÇAPA, Mesut, (1994), "Bir Harbiyelinin Millî Mücadele Anıları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.III, S. 14: s.141-166.

ÇETİNKAYA, Ali, (2012), **Askerlik Hayatım 1914-1922 Irak Cephesi, İşgal İzmir'i ve Ayvalık**, (Haz. Oktay Şimşek-Zeki Dilek), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ÇETİNKAYA, Ali, (1993), **Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları

DAİ, Adil, (1992), **Olaylarla Gaziantep Savaşı**, Basım Yeri Yok.

DURSUNOĞLU, Cevat, (1998), **Millî Mücadele'de Erzurum**, (2. Baskı), İstanbul: Erzurum Kitaplığı.

DEMİR, Şerif, (2020), **Hatıralarla Millî Mücadele'de Urfa**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.48: s.253-270.

ERTUR, K. Esat, (1994), **Tamu Yelleri (Emekli Yargıç, Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ERKUL, Emin (2011), **Op. Dr. Emin Erkul'un Millî Mücadele Anıları**, İzmir: Zeus Kitapevi.

KÖPRÜLÜ, Ali Kadri, (2011), **Anadolu'da Hayat ve Hatıratım –Anadolu'da İstiklal Mücadelesi-**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KAPANCIZÂDE, Hamit (2008), **Bir Millî Mücadele Valisi ve Anıları**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

GÜRALP, Şerif, (2002), **Kurtuluş Savaşı'nın İç Yüzü, Bir Albayın Anıları**, (2.Baskı), İstanbul: Güncel Yayıncılık

NUR, Rıza, (1992), **Hayat ve Hatıratım I**, Rıza Nur Kendini Anlatıyor, İstanbul: İşaret Yayınları.

NUR, Rıza, (1992), **Hayat ve Hatıratım III**, Rıza Nur-Atatürk Kavgası, İstanbul: İşaret Yayınları.

İNÖNÜ, İsmet, (2001), **Defterler (1919-1973)**, Cilt I, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İĞDEMİR, Uluğ, (1989), **Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları (Günlük Anılar)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İLKURŞUN, Ali Orhan, (2013), **Ali Orhan İlkurşu'nun Kaleminden İlk Kurşun ve Sonrası**, (Haz. Engin Berber- Taner Bulut- Tülay Gül), Ödemiş: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayını.

KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri, (1958), **Vatan Yolunda**, İstanbul: Selek Yayınevi.

KALKAVANOĞLU, İlyas Sami, (1957), **Millî Mücadele Hatırlarım**, İstanbul: Ekicigil Yayınevi Matbaası.

KARACA, HasanveKOÇ, Mehmet, (2000), **Beyşehirli Gazilerin Millî Mücadele Hatırları**, Konya: Ofset Matbaacılık.

ÖZATA, Metin, (2009), **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

ÖZALP, Kazım, (1998), **Millî Mücadele 1919-1922**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

PEKER, Nurettin, (2011), **Öl, Esir Olma**, Ereğli: Karadeniz Ereğli Belediyesi Kültür Hizmetleri.

SORGUÇ, İbrahim, (2010), **Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum**, (Haz.Figen Taşkın), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

SORGUN, Taylan, (1997), **Halil Paşa, İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, (2.Baskı), İstanbul: Kamer Yayınları.

SABİS, Alihsan, (1993), **Harp Hatırlarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri, C. 5**, İstanbul: Nehir Yayınları.

SEBİK, Mehmet Nihat, (2008), **Millî Mücadele ve Esaret Yıllarım**, (Haz. Ünal Şener), İzmir: Kişisel Yayınlar.

SÜERDEM, İsmail Hakkı, (2004), **Anılarım (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)**, (Haz.Orhan Avcı), Ankara: Bilge Yayınevi.

TUNALI, Ali, (2005), **Vatana Hizmette 70 Yıl**, (Haz. Bülent Varlık), İstanbul: Tarih Vakıf Yayınları.

TOPUZLU, Cemil, (1994), **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, (3.Baskı), (Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil,) İstanbul: Arma Yayınları.

URSAVAŞ, Ali Saip, (2000), **Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşı**, (Çev: Hüseyin Işık), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

URSAVAŞ, Ali Saip (1988), **Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kuruluşu**, (Çev: Mehmet Ali Akdil), İstanbul: Kastaş Yayınları.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, (1971), **Bir Lise Öğrencisinin Millî Mücadele Anıları**, İstanbul: Varlık Yayınları.

Araştırma Kitaplar

AKGÜN, SeçilveKARAL, Uluğtekin, (2002), **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Ankara: Kızılay Derneği Yayınları.

KIRANLAR, Safiye, (2013), **Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÇAPA, Mesut, (2010), **Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti, (1914-1925)**, (2.Baskı), Ankara: Türk Kızılayı Tarih Dizisi.

DERVİŞOĞLU, M. Fatih, (2007), *Millî Mücadelede Sağlık Teşkilatına Bir Bakış*, Sivas: Öz Emek Matbaa.

HACIFETTAHOĞLU, İsmail, (2007), *Millî Mücadelede Hilâl-i Ahmer, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkilinden Sakarya Zaferi'ne Kadar İcraat Raporu 23 Nisan 1920-23 Eylül 1921*, Ankara: Türk Kızılay Derneği Yayınları.

Kurtuluş Savaşı'nda Gönen ve Çevresi, Sempozyum (1993), Gönen: Gönen Belediyesi Yayınları.

Türk İstiklâl Harbi C. 2, 2'nci Kısım Sivas Kongresi ve Heyeti Temsiliye Devri, İstanbul'un İtilâf Devletleri Tarafından Resmen İşgali, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kurulması, Batı Anadolu ve Trakya Cephelerinde Yunan İleri Harekâtı (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920), (1965), Genelkurmay Basımevi, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Türk İstiklâl Harbi C.2, Batı Cephesi 4 ncü Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921), (1974), Ankara: Genel Kurmay Basımevi.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C.2, 5'nci Kısım, I. Kitap, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (23 Temmuz-22 Ağustos 1921), (1972), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Türk İstiklal Harbi VII. Cilt, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919 – 2 Kasım 1923), (1975), Ankara: Genelkurmay Basımevi.

ÖZBAY, Kemal, (1976), *Türk Askeri Hekimliği Tarihi ve Askeri Hastaneler, C. I*, İstanbul: Yörük Basımevi.

Makaleler ve Bildiriler

AYDIN, Ayşe, (1998), "Türkiye Büyük Millet Meclisi, Birinci Döneminde Görev Yapan Sağlık Mensupları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, S.42: s.908-922.

ATAÇ, Adnan, (2020), "Millî Mücadele'de (1919-1923) Askeri Sağlık Hizmetleri", *100. Yılında Millî Mücadele'de Sağlık Hizmetleri Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı*, Isparta: SDÜ Basımevi.

BARLAS, Uğuroğlu, (1999), "Tanzimattan 2. Dünya Harbi'ne Kadar Olan Dönemde Gaziantep'teki Eczacılık", *II. Türk Tıp Kongresi İstanbul 20-21 Eylül 1990, Kongere'ye Sunulan Bildiriler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BABACAN, Hasan, (2011), "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Cephe Gerisi Faaliyetleri", *90.yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler, 4 Mayıs 2009 Atatürk Kültür Merkezi Afyon Kocatepe Üniversitesi Ahmet Necdet Sezer Kampüsü-Afyon, 4-5 Haziran 2009 Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Göztepe Kampüsü-İstanbul*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

ERDÖL, Neşe, (2009), "Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi'nde (1920-1923) Sağlık Sorunları ve Çözüm Politikaları", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938), Bildiriler 6-9 Kasım 2007 İzmir*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KOPAR, Metin, (2017), "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)", **International Journal of Social and Educational Sciences**, C.III, S.8: s.210-228.

KOYLU, ZaferveALTAY, Saadet, (2009), "Millî Mücadele Cepheler ve Sağlık Hizmetleri", **Osman Gazi Tıp Dergisi**, C. XXXII, S.3: s.76-96.

KAYA, Erol, (2008), "Millî Mücadele Döneminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Anadolu ve Yunanistan'daki Türk ve Yunan Esirlerine Yaptığı Yardımlar", **Turkish Studies**, C. 3, S. 2: s.465-486.

ÖZLÜ, Hüsnü, (2019), "İstiklal Savaşı'nda bir Yol: İstiklal Yolu ve Kastamonu Bölgesindeki Lojistik Faaliyetlerin Değerlendirilmesi", **Savunma Bilimleri Dergisi**, C. II, S. 36: s.155-180.

ÖZLÜ, Hüsnü, (2009), "Millî Mücadele Yıllarında Kastamonu'da Müdafaa-i Hukuk Hareketinin Doğuşu ve Bölgenin Kuvayı Milliye'ye Katılışı", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.18-19: s.69-87.

ÖZDEMİR, Nuray, (2012), "Millî Mücadele Döneminde Bolu Hilal-i Ahmer Cemiyeti," **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.XII, S.2: s. 83-106.

SARIKOYUNCU, Alive TOMALI, Ali, (2019), "Millî Mücadele Dönemi'nde Denizli'de Sağlık Hizmetleri", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.34: s.1-20.

SEZER, Cemal, (2020), "Millî Mücadele Sonrası 13. Hilâl-i Ahmer Sağlık İmdat Heyeti'nin Bandırma, Kirmasti (Mustafa Kemal Paşa) ve Karacabey'deki Yardım Faaliyetleri (1922-1923)", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.40: s.461-497.

TEMEL, Mehmet, (2009), "Atatürk Döneminde Türkiye'de Fuhuş ve Frengi Mücadelesi", **Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938), Bildiriler 6-9 Kasım 2007 İzmir**, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TANTAY, Ayfer, (2007), "Millî Mücadele Yıllarında İzmir'de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sâriye)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.15: 39-45.

YALÇIN, Arzu ve SAYGIN Mustafa (2020), "Millî Mücadelede Sıtmaya Karşı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Rolü", **SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi**, S.23-27: 17-22.

Tezler

ALTAY, Sadet, (2008). **Millî Mücadele Sürecinde Sağlık Politikaları (1919-1922)**. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

ALTIPARMAK, Elif, (2012). **1919-1923 Yılları Arasındaki Cerrahi Sağlık Hizmetleri**. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.

DEMİR, Muhammet, (2018). **Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da İtalyan İşgalleri**. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

ÖZKAYMAK, Nida, (2019). **İstanbul Kadıköy Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Tarihçesi ve 1921-1922 Yılları Faaliyetleri**. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

TEKTOSUN, Mustafa, (2007). **Millî Mücadele Döneminde Doğu Cephesi**. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

TOMALI, Ali, (2018). **Millî Mücadelede ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Denizli Sağlık Hizmetleri**, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.

ÖZDEMİR, Ali Ulvi, (2012). **Anılarla Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi**. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

YILMAZ, Ali, **Dr. Ali Naci Duyduk Hayatı ve Faaliyetleri**. Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun.

EK-1

Millî Mücadele Döneminde ayağı kesilen yaralı askerlere takılan yapay uzuvlar

(Türk Kızılay Arşivi Kutu No:1906 Belge No:1)

Birinci meclis savaş sırasında bir organını kaybetmiş olanlara yapma organ takılması hakkında kanun çıkarmıştır (BCA, Yer Bilgisi: 1-15-16, Dosya Numarası: 55-1).

EK-2

Millî Mücadele Döneminde ayağı kesilen yaralı askerlere takılan yapay uzuvlar
(Türk Kızılay Arşivi Kutu No:1906 Belge No:1)

EK-3

Millî Mücadele Döneminde ayağı kesilen yaralı askerlere takılan yapay uzuvlar
(Türk Kızılay Arşivi Kutu No:1906 Belge No:1)